

Bedross Der Matossian, *Adana Katliamları: 20. Yüzyılın Başında Devrim ve Şiddet*

İletişim Yayınları, 2025. 372 sayfa. ISBN: 97897505384746

ALİ SİPAHİ*

1909 Adana Katliamları, Osmanlı-Türkiye tarihyazımının kör noktalarından biri olmuştur. Bu korkunç olay, ne II. Meşrutiyet dönemini ne de Osmanlı Ermenilerini konu alan çalışmalarda hak ettiği yeri bulabilmiş, özgüllüğü ve çok yönlülüğü sebebiyle meraklı tarih okuyucuları için bir bilmece olarak kalmıştır. Tam olarak ne yaşandı? Kimler sorumluydu? 1895 ya da 1915 ile alakası ne idi? Neden Adana'da böyle bir katliam meydana geldi? 31 Mart ile ne derecede örtüşüyordu? Tüm bu sorular klişelere düşmeden nasıl cevaplanabilir? Olay, Osmanlı topraklarının şiddet tarihi nezdinde tahayyül edilemez olmamakla birlikte, istisnai özellikleri nedeniyle indirgemeci açıklamalara direnmekteydi. Velhasıl, bu karmaşık düğüm ancak farklı ülkelerdeki ve çeşitli dillerdeki arşiv malzemelerini hatmederek, uzun dönemli tarihsel bağlamın her katmanını analize dahil ederek, eldeki çelişkili anlatılarla tek tek uğraşarak aydınlatılabilirdi. Bedross Der Matossian bunu başardı. *Adana Katliamları*, 1909'da Ermenilere yönelik şiddet dalgasının en kapsamlı anlatısını oluşturmaya soyunmuş muazzam bir çabanın ürünüdür.

Der Matossian'ın sekiz ana bölümden oluşan eseri, 1909 Nisan'ının ikinci yarısında yaşanan iki katliam dalgasını olay analizinin çok ötesine geçerek incelemektedir. Kipta katliamlar Adana Ermenilerinin tarihi, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Müslüman-Ermeni ilişkilerinin genel görünümü, II. Meşrutiyet'in ilanı ve söz konusu ilişkiler üzerindeki etkileri, imparatorlukta gelişen yeni kamusal alanlar, katliamlar ertesindeki yargılamalar, soruşturma raporları ve insani yardım faaliyetleriyle beraber ele alınmaktadır. Her ne kadar yazar bunu alçakgönüllülikle reddetse de kitabın anlatı yapısı 1909 Adana katliamları tarihini eksiksiz bir şekilde ele almayı başarıyor. Kitabın, bir olay ve onu sarmalayan zamansal ve mekânsal bağlamın bütününe ele almasıyla, Adana katliamlarından bambaşka konularla ilgilenen araştırmacılar için de metodolojik bir referans — hem de çitayı hayli yükseğe koyan bir referans — olacağına inanıyorum.

Aşağıdaki paragraflarda, Der Matossian'ın kapsamlı çalışmasının bütün sapaklarına girmek yerine kitabın ana hikâyesinde kullanılan bazı anlatı tercihlerini eleştirel bir gözle tartışacağım. *Adana Katliamları*'nın araştırma derinliği tek başına övgüyü hak etse de kitabın en büyük başarısı tutarlı ve orijinal bir anlatı oluşturabilmesinde yatıyor. Literatüre aşina okurlar, siyasi olarak bu kadar tartışmalı bir konuda historiyyografik kampların ötesine geçen objektif bir anlatı yaratmanın zorluğunu teslim edecekler-

* Dr. Öğretim Üyesi, Antropoloji Bölümü, Özyeğin Üniversitesi.

dir. Der Matossian, bir yandan Türk milliyetçiliğiyle yoğrulmuş Ermeni “isyanı” mitini Ermeni siyasi hareketinin kendi arşiv belgelerine dayanarak çürütürken, diğer yandan da Adana (ya da 1894–96) katliamlarını 1915’in bir provası olarak gören ve şiddeti Osmanlı–Türk–Müslüman toplumunun doğal/kültürel bir ögesi olarak yorumlayan özcü açıklamaları eleştirir. Bunun yerine kitap, 1909 Adana katliamlarını ekonomik, toplumsal ve tarihsel bağlamı içinde analiz ederek sosyal bilimlere hakkını verir. Tam da bu sebeple çalışmanın temel laytmotifinin yapı söküme uğratılmasının, kitabın akademik ve siyasi ruhuna uygun olduğuna inanıyorum.

Bağlam. Günümüz tarih yazımının sorgusuz benimsenegelmiş şiarlarından muhtemelen en otoriteri “bağlama oturtma” zorunluluğudur. Bir olay, kişi veya düşünce üzerine çalışırken bizi tekillik yanılmasından kurtaran, özcülük tuzağına düşmemizi engelleyen, ele alınan konuyu ilişkiselliği içinde anlamlandıran bağlamsal tarihçiliğin meziyetleri aşıkardır. Fakat çoğu zaman olay ile bağlam arasındaki somut ilişkiyi göstermek zor (belki de imkânsız) olduğundan bu ilişkiyi kulağa mantıklı geldiği ölçüde varsayabiliriz. Bu tehlike, katliamlar gibi olağanüstü olaylarla uğraştığımızda daha da büyür. 1909’da ani bir şekilde patlak veren şiddeti anlaşılır kılmak için *Adana Katliamları*’nın ilk üç bölümü katliamların sosyal, ekonomik, siyasi ve tarihsel arka planını anlatıyor. Örneğin, on dokuzuncu yüzyıla hasredilen birinci bölüm, Mısır ordularının işgali, pamuk üretimindeki patlama, muhacirlerin ve aşiretlerin iskânı, mevsimlik işçiliğin yoğunluğu gibi konulara değinerek Adana’nın yakın tarihine genel bir bakış sunuyor. Benzer şekilde, II. Abdülhamid dönemini konu alan ikinci bölüm ve 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı akabindeki gelişmeleri izleyen üçüncü bölüm, katliamlar öncesinde Adana’daki sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkileri ayrıntılı bir şekilde betimliyor. Orijinali İngilizce yayımlanmış olan kitabın bu bölümleri okuyucuyu bilgilendirmenin yanında Adana tarihinin ayırt edici özelliklerini tanıtmayı ve böylece 1909 katliamlarının neden burada gerçekleştiğini açıklamayı amaçlıyor.

Katliamları Adana’nın sosyoekonomik tarihselliği içinde incelemesi kitabın en güçlü yanı olmakla birlikte, “bağlam” ile “olay” arasındaki somut ilişkileri her zaman ikna edici bir şekilde gösteremediğini düşünüyorum. Örneğin, bölgedeki muhacir akını ve iskânını sayısal detaylarla anlatan yazar, bunun “toprak kıtlığına, kaynak rekabetine ve etnik–dinî gerilimlerin yükselmesine” (76) yol açtığını savlasa da bu neden–sonuç ilişkisini temellendirmiyor. Aynı şekilde, pamuk üretiminin artmasıyla yaygınlaşan makine kullanımını tasvir ettikten sonra, bu durumun “göçmen işçilere talebin azalmasına yol aç[tığını]” ve sonuç olarak “endişe ve öfke yarattı[ğını]” (86) söylüyor, fakat bu son iddia dönemin belge dilinin yansıması olarak kalıyor. II. Abdülhamid döneminde Ermenilerin ayaklanacağı hakkındaki söylentileri resmî kaynaklardan iletiyor, fakat bu söylentilerin “devletin, vilayet yönetiminin, Müslüman ileri gelenlerin ve Adana’nın Müslüman nüfusunun muhayyilesinde” yer ettiğini ve kitlesel “paranoyayı körüklediğini” (91) sadece çıkarıyor. Ayrıca, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki gerilimler (2. bölüm) ya da 1908’den sonra gelişen yazılı basını (3. bölüm) Adana’ya özgü olmamalarına rağmen 1909 katliamlarının yapıtaşları olarak karşımıza çıkıyor.

Benzeri birçok noktada Der Matossian’ın çıkarımlarının mantıklı — hatta belki de fazlasıyla mantıklı — olduğunu teslim etmemiz gerekiyor. Yine de bağlam ile olay, sebep ile sonuç arasındaki bağlantıların ayrıntılarıyla serimlenmesinin önemli olduğunu düşünüyorum. Ne de olsa insan eylemi birçok mantıksızlığa da gebe! Tam da bu sebeple bağlamına oturtmanın istisnâî olayları açıklama gücü de umulandan düşük olabilir. Fa-

kat kitapta bağlam tarafına gözle görülür bir ağırlık verilir; katliam ânlarının tasvirine ayrılan alan kitabın neredeyse onda birine tekabül eder. Yazar kitabın açılışında, “böyle dehşetengiz bir olayın [boşlukta]¹ (*in a vacuum*) gerçekleşmeyeceği ön kabulünden yola çıkan bu kitap, söz konusu katliamları tüm karmaşıklığı içinde anlamayı amaçlıyor” (14) diye yazıyor. Şüphesiz bu doğru, ama diğer yandan boşluğu doldurmak için kullanılacak hiçbir hava bileşeninin de “dehşetengiz” bir olayı açıklayamayacağını unutmamalıyız.

Pandora’nın Kutusu. Kitabın meziyetlerinden biri 1909 katliamlarını boşlukta asılı olduğu yerden yeryüzüne indirip sosyoekonomik ilişkilerin içine gömülü olarak aktarmasıysa, bir diğeri de olayları ani/arızî bir patlama ya da kadim bir şiddet geleneğinin örneği olarak görmek yerine, zamanı, mekânı ve aktörleri belirli bir tarihsel sürecin ürünü olarak incelemesidir. *Adana Katliamları* söz konusu olayları, önceki on yıllarda giderek artan toplumsal gerilimlerin bardağı taşıran son bir damla ile patlaması olarak sunan bir anlatıya sahip. Kanımca kitabın en etkileyici bölümleri de bu gerilimleri temsil eden yerel ileri gelenler arasındaki ilişkileri betimlediği ânlar. Fakat, makullüğü ve muhtemel doğruluğu bir yana, bu anlatım biçiminin ister istemez teleolojik bir yönü olduğuna dikkat çekmek istiyorum. Çalışmada “devrim”, yani II. Meşrutiyet’in ilanı, “onyıllardır ekonomik ve siyasi endişelerle olan Pandora’nın kutusunu” (108) açmış kabul ediliyor. Buna göre, “şiddet fıçası patla[mış]” (155), “Devrim öncesi dönemde için için büyüyen ekonomik, dinî, toplumsal, siyasi ve toprakla ilgili gerilimler, devrim sonrası dönemde aniden kabından taşma noktasına” (146, ayrıca bkz. 201) gelmiştir. Ne var ki, kitapta bu kaynama noktasına nasıl geldiği gösterilmekten çok varsayılıyor. Örneğin, İhsan Fikri, Cevad Bey ve yerel ileri gelenler arasındaki iktidar ilişkilerini titizlikle ören kitap, bu gerilimlerin neden önceden “patlamadığını” ise ikna edici bir şekilde açıklamıyor. Bu noktada da “denge” fikri öne çıkıyor.

Bir anlatı biçimi olarak Pandora’nın kutusunun açılması motifi, önceki dönem için bir “denge” aşaması varsaymak zorunda kalıyor. Muhacir iskânının “bölgedeki kırılğan demografik dengeyi boz[duğu]” (75), Hamid döneminde gerilimlerin bir şekilde “kontrol altında tutul[duğu]” (87) fakat “zaten kırılğan olan Adana’daki güç dengesi”nin (109) 1908’de ortadan kalktığı, “onlarca yıldır var olan güç dengesi”nin (44) bozulduğu belirtiliyor. Ancak, 1908 öncesinde böyle bir dengenin varlığının, metinde açık bir şekilde temellendirilmeyip kurulan “kaynama noktası” anlatısının kaçınılmaz bir bileşeni olarak ortaya çıktığını düşünüyorum. Örneğin, metnin ikinci bölümde itinayla aktardığı Bahri Paşa – Seropyan ve Bağdadizade – Gergerlizade kanatları arasındaki gerginliklerin, ancak 1909’daki katliamlardan retrospektif olarak bakıldığında bir güç “dengesi” olarak görülebileceğine inanıyorum. Özetle, “Pandora’nın kutusu” kitapta bir metafor olmanın ötesinde, bir anlatı tekniği olarak karşımıza çıkıyor.

Toplumsal duygulanımlar. Kitlelerin katliamlar sırasındaki toplumsal duygulanımları *Adana Katliamları*’nın anlatısında merkezi bir yer tutuyor ve kitabın en önemli katkılardan biri olarak öne çıkıyor. Der Matossian, Ronald Suny’nin “duygusal eğilim” (*affective dispositions*) kavramına atıfta bulunarak, bağımsız bir Ermenistan kurma amacıyla isyan planlarının varlığına içtenlikle inanan Müslümanların Ermenilere karşı korku, nefret ve kin duyduklarını iddia ediyor ve katliamları kısmen bu duygusal yönelim ile açıklıyor: Duygular, “kalabalıkların harekete geçirilmesinde belirleyici bir rol” (150) oynuyor. Yazarın kitlesel duygulara dikkat çekmesinin tarihyazımsal açıdan azımsana-

1 Çevirmen burada “dünyadan kopuk bir şekilde” ifadesini kullanmıştır.

mayacak bir önemi var, çünkü nihayetinde kitlesel bir eylem olan katliamların özcü bir şekilde açıklanmasının önüne geçiyor. Ne var ki bu vurgu bazı soru işaretlerini de beraberinde getiriyor.

Günümüz tarihyazımında popülerleşmekte olan duygulara verilen önem, elimizdeki örnekte eski argümanları yeni bir terminolojiyle tekrar etme riski taşıyor. Nüanslı anlatısına rağmen, kitap nihayetinde Müslümanların Ermenileri bir tehdit olarak gördüklerini ve onları öldürdüklerini yeni kelimelerle söylemiş oluyor. Duygulara yapılan atıf anlatıda bir nevi *deus ex machina* olarak sahneye çıkıyor. Suny gibi Der Matossian da toplumsal duygulanımlar (*affect*) üzerine yazılmış son derece teorik literatürü görmezden geliyor ve kavramı (oldukça şaşırtıcı bir şekilde) samimi inanışlar anlamında kullanıyor. Ayrıca, bahsi geçen kitlesel duyguların nasıl gösterilebileceğine dair tarihyazımsal bir tartışmaya girilmiyor. Örneğin, bir yerel gazetede veya bir raporda bazı toplumsal duygulara referans verilmiş olması bize 1909'da Adana sokaklarındaki kitlelerin duygularını ne kadar yansıtır? Dahası, Der Matossian'ın tekrarla vurguladığı samimiyet nosyonuna nasıl karar verebiliriz? Yazar, "Adana'daki ortalama bir Müslüman (...) [Ermenilerin katliam yapacağı ve Ermenistan Krallığı kuracağı] 'kehanet'[in]e içtenlikle inandı" (147, ayrıca bkz. 48, 224) derken ikna edici bir kanıt sunmuyor. "Katliamlar, Ermenilerin Kilikya Ermeni Krallığı'nı yeniden canlandırmak gibi — hayal ürünü — bir planları olduğuna dair sahici bir inancın yol açtığı duygusal bir tepki olarak yorumlanabilir" (201–202) veya "... yerel devlet görevlilerinin, ileri gelenlerin ve Müslüman nüfusun zihninde ve gönlünde, Ermenilerin gerçekten de başarısız bir ayaklanma girişiminde bulundukları konusunda hiçbir şüphe yoktu" (206) gibi yargılarını temellendirmiyor.

Bu eleştiri Der Matossian'ın cesur tarihyazımsal mücadelesini gölgelememeli: samimi inanış ve kitlesel duygulanımlara yapılan vurgu, literatürün bir kısmında hâkim olan, zaten neredeyse genetik olarak Ermenileri öldürmeye programlanmış olan Müslümanların Ermeni ayaklanması gibi söylentileri "bahane" ettiği imalı özcü bakışı reddediyor. Bunun yerine, 1908 ile perçinlenen yeni kamusal alanın sağladığı ortam sayesinde söylentilerin etkisinin arttığını, böylece somut bir zamanı, mekânı ve tarihsel bağlamı olan kitlesel bir paranoyanın oluştuğunu ve bunun katliamları tetiklediğini veya mümkün kıldığını iddia ediyor. Fakat, bu çok haklı revizyonist ihtiyaca ve Der Matossian'ın hayli ufuk açıcı alternatif anlatısına rağmen, geçmişteki toplumsal duygulanımların nasıl tespit edilmesi gerektiğine dair metodolojik bir tartışmayı es geçtiğini düşünüyorum. Nihayetinde, ikinci katliam dalgası örneğinde, Rumelili askerler "önyargılarla gelmiş olabilir" ve Ermenilerin ayaklanacağından korkmuş olmaları "muhtemeldir" (224), ancak bu konuda hiçbir kanıtımız yok gibi görünüyor.

Provokasyon. Der Matossian'ın kurduğu anlatının kanımca en tartışmalı ayağı kitlelerin provoke edilerek eyleme geçirildiği kabulü. Yer yer şaşırtıcı derecede Le Bon'cu kitle davranışı teorilerini anımsatan metin, insanları neredeyse saf ve ilkel (dolayısıyla şiddet eğilimli) grup ile zeki ve manipülatif elitler olarak ikiye ayırıyor. Katliamların vuku bulmasında "saldırgan grup"un "güttükleri çeşitli amaçlar" etkili olsa da bu grubun "güçlü bireyler"i teşvik ve kışkırtmalarıyla eyleme geçmiş oldukları iddia ediliyor (303). Örneğin, Cebel-i Bereket'te mutasarrıf Asaf Bey'in halkı "kışkırtmakta başrolü oyna[miş]" (171), Bahçe kazasında müftü ve ailesinin "grubu kışkırtıp yönlendir[miş]" olduğu (176), aynı şekilde Antakya'da "katliamlar[ın] yerel ağaların kışkırtmasıyla gerçekleş[tiği]" (182) belirtiliyor. En önemlisi ise İhsan Fikri'nin ilk katliam dalgası

sonrasındaki kışkırtmalarının doğrudan ikinci dalgayı yaratan temel faktörlerden biri olduğu tespitine yer veriliyor. Yazarın iddiasına göre "Adana şehrinde hiç kimse katliamların yeniden başlayacağını düşünmüyor" (206) iken İhsan Fikri'nin "sözel şiddeti, Müslüman nüfusun heyecan düzeyini kırılma noktasına gelecek kadar yükseltmekte önemli bir rol oynuyor" (211). Anlatıda elitler o kadar belirleyici ki, katliamların yaşanması tamamen onlara bağlanırken, önlenmesi de onların sayesinde oluyor. Mesela Mersin'in "esas olarak" mutasarrıf Esad Rauf Bey'in çabalarıyla kurtulmuş olduğunu okuyoruz (171).

Var olan literatür göz önüne alındığında, Der Matossian'ın çabasının ne kadar anlamlı ve anlatısının ne derece revizyonist olduğunun hakkını vermemiz gerekir. Metin, kamusal alana ve söylentilerin gücüne yaptığı vurguyla katliamları belki de ilk defa sosyolojik bir analize tabi tutuyor. Ne var ki bu, toplumsal duygulanımlar teması ile el ele ilerleyen kışkırtma/provokasyon mekanizmasını sorgulamamızı engellemez. Yazar, Ermenilerin muhtemel planları hakkındaki yalan yanlış söylentilerin halkın "duygulanı[nı] kabarttığı[nı]" (147) ve onları şiddet eylemine sürüklediğini ifade ederken, büyük ölçüde basından örnekler vermekle yetiniyor ve bu yazılı söylentiler ile kitle algısı ve eylemi arasındaki bağlantıyı dönemin yorumlarına sadık kalarak varsayıyor. Daha da ilginç, bu bağlantıyı kurmayı kolaylaştırmak amacıyla ikinci bir *deus ex machine* olarak "ajan provokatörler" (147, ayrıca bkz. 202, 335) devreye sokuluyor. Vilayet dışından gelen bu provokatörlerin "Müslüman nüfusun duygularını manipüle" ettikleri (228), onları kışkırttıkları (191) belirtiliyor. Ayrıca ne Müslümanlara ne de Ermenilere mutlak kötülük/iyilik atfetmekten kaçınmayı başaran metin, bu itinaı aslında kasaba halkı ile sınırılıyor. "Ajan provokatörler" sinsi kötüler olarak, kasaba dışından gelen köylüler, aşiret mensupları ve muhacirler ise "maddi kazanç güdüsüyle" hareket eden prepolitik güçler olarak ortaya çıkıyor (228).

Anlatı, dışarıdan gelen vahşi yağmacılar, içerideki medeni ama duygusal olarak ilkel güruh ve hepsini yönlendiren bir avuç elit üzerinden kurulduğu için, kitabın yargılamalara ayrılan son kısmında da yazar "gerçek kışkırtıcılar"ın doğal olarak ceza almadığını vurguluyor (325). "Suçlu kimdir? Kurşun mu, yoksa tetiği çeken mi?" (303) sorusuna cevabında da kışkırtıcıları işaret ediyor. Yazarın bu yargılarına katılmamak elde değilse de bu anlatı bizi başka bir sorunla baş başa bırakıyor: Kitabın başında Ermenilerin "faillikten yoksun pasif nesneler olmadıkları" söylenmiş olsa da ne Ermeni ne de Müslüman halka ciddi bir faillik atfedildiğini görüyoruz.² Dolayısıyla kitabın son cümlesindeki yargı bir temenni olarak kalıyor: "sıradan insanların çok kısa bir süre içinde neden ve nasıl şiddet uygular hale gelebildikleri bilmeceyiyle yüzleşmek gerekir" (347).

Adana Katliamları, Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinin en kapsamlı olay analizi örneklerinden biri olarak literatürdeki yerini şimdiden aldı. Bu yazıda, konunun siyasi önemine istinaden bazen gölgede kalan anlatısal mekanizmaları tartışmayı tercih ettim. Bitirirken katliamların kitapta daha çok karşılaşmayı umduğum iki yönüne değinmek isterim. Birincisi, kitapta Ermeni devrimci hareketinden nadiren bahsediliyor ve ana

2 Bu noktaya değinen başka bir tanıtım yazısı için bkz. Önder Uçar, "Bedross Der Matossian, The Horrors of Adana: Revolution and Violence in the Early Twentieth Century. Redwood City, CA: Stanford University Press, 2022. xiii + 343 pages", *New Perspectives on Turkey* 69 (2023): 135-138.

anlatıya entegre edilmiyor. Bu tercihin sebebi "Türk tezleri"yle herhangi bir benzerlikten kaçınmak olabilir pek tabii. Malum olduğu üzere Türk milliyetçisi yazın Ermeni karşıtı şiddeti meşrulaştırmak için her zaman devrimcilerin eylemlerini öne çıkaragelmektedir. Bununla birlikte, böyle bir kaçınmanın muktedir anlatıların dilsel şiddetini perçinlediğini ve Ermenileri faillikten mahrum bırakma riski taşıdığını düşünüyorum. Benzer bir savunmacı dili Der Matossian'ın Ermeni Devrimci Federasyonu hakkındaki tartışmasında da görüyoruz. Ermenilerin kısmî silahlanmasının nedeninin öz savunma olduğunu ve Müslümanlara yönelik bir katliam planının asılsız bir mit olduğunu tekrar tekrar gösteriyor. Fakat, "velev ki ayaklanma için olsaydı?" diye sormanın zamanı gelmedi mi? Ya da Müslümanların paranoyası ile Ermeni fedailer arasındaki ilişkiyi tartışırsak, otomatik olarak Türk milliyetçisi anlatıların ekmeğine yağ sürmüş mü oluruz? Keşke gönül rahatlığıyla "hayır!" diyebilsek ama maalesef çoğu zaman cevap "evet". Yine de Der Matossian'ın kitabının yeni bir dönemi açacağını, genç araştırmacıların artık mesnetsiz mitlerle uğraşma gereği duymayacağını umuyorum. *Adana Katliamları* bu anlamda bir milat görevi görebilir.

İkincisi, 1895'ten 1915'e yaşanan tüm Ermeni karşıtı şiddet olaylarının kanımca en önemli özelliklerinden biri tarife gelmez vahşilik sahneleridir. Ancak katliamların bu yönü son dönemdeki eleştirel literatürde neredeyse hiç dile getirilmiyor. *Adana Katliamları* da Terziyan ve bazı diğer anlatıcılardan aktardıklarıyla (217–19, 265) ne kadar vahşi bir şiddet yaşandığını sezdirmekle beraber işin bu boyutunu genel anlatının dışında bırakıyor. Bu çekimserlik, bilimsel bir çalışmayı, dönemin misyoner mektupları kaynaklı dramatik Batı anlatımlarından ayırma amacından kaynaklanıyor olabilir. Belki de yazar, sadece soğukkanlı ve rasyonel bir anlatımla Türk milliyetçisi tezlere karşı koyabileceğimize inanmıştır. Ancak bu da muktedir dile boyun eğmek olmaz mı? Vahşetin biçimlerini analize dahil etmeyen bir anlatının, 1894–96, 1909 veya 1915'te (ve tabii 1938–39, 1978–79, vb. dönemlerde) yaşanan kitlesel zulümleri hakkında açıklayabileceğini sanmıyorum.